

MUVAHHİDLER DEVLETİ'NİN TARİHİ SÜRECİNDE ROTA DEĞİŞİMİ (İDRİS B. YAKUP ME'MUN DÖNEMİ)

Adnan ADIGÜZEL (*)

Öz

Muvahhidler Devleti, Mağrib'te Murâbıtlar Devleti'ne karşı bir başkaldırı hareketi olarak 515/1121'de İbn Tûmert öncülüğünde kurulmuştur. Kendisinden sora yerine geçen Abdülmümin ve oğulları onun yolunu izlemişler, onun ortaya koyduğu ilkelere göre hareket etmeye çalışmışlardır. Bu anlamda her vesile ile ondan övgüyle bahsetmişler, paralarına ve bayraklarına onun adını yazmışlardır. Yine hutbelerinde ona dua etmişler, eğitimde onun kitaplarına yer vermişlerdir. Muvahhidlerin halifeleri onun kabrini ziyaret etmeyi adet haline getirmişler ve ölüncü onun yanına defnedilmişlerdir. Muvahhidlerin dokuzuncu devlet başkanı olan Me'mun (624-629/1127-1232), iş başına geçmesinden sonra, devletin sembolü olan İbn Tûmert ile ilgili her şeyi silme kararı almış, onun başlattığı ve yine onunla ilgili bütün uygulamaları bidat saymış ve onu lanetlemiştir. Böylece devletin kuruluşundan 110 yıl sonra devrim niteliğindeki kararlarla siyasî olarak devletin rotasını ve kimliğini değiştirmiştir. Bu çalışmada Me'mun'un başa geçme ve bir karşı devrimle İbn Tûmert'in prensiplerini ortadan kaldırması ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Muvahhidler, İbn Tûmert, karşı devrim, İdris b. Yakup Me'mun, Mağrib, Endülüüs.

The Counterrevolution in the Almohad Dynasty (The Change of Route During the Rule of Idris b. Yakup al-Mamun)

Abstract

The Almohad State was founded in 515 / 1121 as a movement of revolt against the Almoravid State in the Maghreb bafter Ibn Tumart was recognised as Mahdi. His successors Abdülmümin and his sons followed in his steps, trying to rule in accordance with the principles that Ibn Tumart had laid down. In this connection, they always held him in high esteem and inscribed his name on their flag and coins. They prayed for him during their Friday sermons and made use of his books in education. The caliphs of the Almohads traditionalised visitations to his grave and were buried beside him when they passed away. After (624-629/1127-1232), the ninth governor of the Almohads, became the ruler, he decided to abolish everything connected with Ibn Tumart and announced all the practices that he had introduced as innovations (against Islam) and cursed him. Thus Mamun revolutionised the political route and identity of the state with radical decisions 110 years after the establishment of the state. The present paper deals with Mamun's efforts to abolish Ibn Tumart's principles through a counterrevolution after he became the head of the state.

Keywords: The Almohads, Ibn Tumart, counterrevolution, İdris b. Yakup al-Mamun, Maghreb, al-Andalus.

*) Yrd. Doç., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü Öğretim Üyesi (e-posta: adiguzela63gmail.com)

Giriş

Muvahhidler hareketi yeryüzünden zulmü kaldırıp adaleti sağlamak, İslam dininin öngördüğü kuralları hayata hâkim kılmak, İslam'a uymayan her türlü uygulamayı, şirki ve fesadı ortadan kaldırmak iddiasıyla Kuzey Afrika'da ortaya çıkmıştır (İbn Kattan, 1990: 62, 99, 101-122; Ganîmî, 1994: III, 194-201). Devletin kurucuları, daha önce (1040'larda) bir ıslahatçı olarak ortaya çıkmış ve Mağrib'te ilk defa Sünni geleneğe bağlı bir devlet kurmuş olan Abdullah b. Yasin (ö. 24 Cemaziyelevvel 451/8 Temmuz 1059)'in kurmuş olduğu Murâbitlar Devleti içinden çıkmışlardır. Abdullah b. Yasin'den yaklaşık seksen yıl sonra ortaya çıkmış olan bu yeni hareket, Murâbitların Malikilik mezhebine son derece bağlı, fûru' kitaplarına göre şekillendirilmiş dinî yapılara ve uygulamalara savaşı açmışlardır. Dinî anlayış olarak Mutezile ve Şiilik gibi dinî yorumlardan da faydalanarak doğrudan Kur'an ve sünneti esas alarak hareket etmeyi ilke edinmişlerdir. Böyle bir anlayışla Mağrib'te dinî metinlere bağlı diri ve mücadeleci bir yapı oluşturarak kısa zamanda bölgede tamamen hâkim olmuşlardır. Ortaya çıkan harekete, hareketin kurucusu tarafından, 'tevhid' ilkesine olan vurgu ve bu konudaki hassasiyetin bir göstergesi olarak Muvahhidler adı verilmiştir.¹ Bu hareket kısa zamanda devlet kimliği kazanmasıyla Trablusgarp'tan itibaren bütün Kuzey Afrika'yı ve Endülüs'ü içine alan bir coğrafyada hâkim bir devlet (515-668/1121-1269) olmuştur.

Muvahhidlerin siyasî bağımsızlığını ilan ettiği yer, bugünkü Fas'ın güneyinde yer alan Atlas dağları üzerindeki düzlüklerde bulunan Sûsulaksâ'dır. Devletin kurucusu olan Muhammed b. Tûmert, 510-515/1116-1121 tarihleri arasında Trablusgarp'tan başlayarak Sûsulaksâ'ya kadar olan sahil şehirleri boyunca dersler vermiş, toplumda gördüğü bozuklukları düzeltmek için çalışmış ıslahatçı bir liderdir. Onun çalışmaları zaman içinde siyasî bir içerik kazanmıştır. O, bu dönemde bozuk giden bütün işlerden bölgede hâkim olan Murâbitlar Devleti'ni (448-541/1056-1147) sorumlu tutmaya başlamıştır.

Muvahhidler, köken olarak Murâbitlar gibi Berberî asıllı kabilelerin desteği ile kurulmuş bir devlettir. Muvahhidler başlangıçta Atlaslarda yaşamakta olan Masmûde² kabilelerinin desteğiyle kurulmuştur. Ancak, Muvahhidler hareketi bir aile/kabile hareketi olmaktan ziyade, birtakım dinî ve siyasî ilkeleri ön plâna çıkararak bir hareket olarak doğmuştur. Muvahhidler hareketinin kurucusu olan İbn Tûmert, ortaya çıktığı topluma yeni bir ruh aşılayarak Allah yolunda cihadı, sünnet'i ihyâyı, bid'ata vedinî konularda yanlış gördüğü bazı uygulamalara karşı savaşı, önemli bir argüman olarak kullanmıştır. Onun ana kaynaklara dönüş, her türlü bid'atten kaçınma, tevhid ve akîde anlayışıyla Murâbitları müşrik olmakla suçlaması ve yine bazı eserlerini Berberîce yazmış olması Avrupa'daki reform

1) Bu konuda daha geniş açıklamalar için bkz. Bel, 1981: 250-279.

2) Masmûde, Berberî Berânîs kabilesinin önemli kollarından biridir. Mağrib'in en güneyinde yaşamışlar ve Murâbitlar Devleti'nin ana yapısını oluşturan Sanhâcelilerle birlikte buradaki Berberîlerin ana nüvesini teşkil etmiştir. Muvahhidlerin içinde doğduğu bu kabile, o dönemde Akdeniz sahilinden Anti Atlaslara uzanan geniş ova, yayla ve dağlarda yaşamaktaydılar. Bkz. Colin, 1957: VII, 351-356.

hareketinin bir benzeri olarak değerlendirilmiştir. İbn Tûmert'in daveti ve elde ettiği başarı açısından bakıldığında İslam dünyasında ondan önce ya da sonra örneği olmayan orijinal bir harekettir (Bel, 1981: 264, 265).

Muvahhidler Devleti'nin hüküm sürdüğü yıllar (515-668/1121-1269), Mağrib'in siyasi ve kültürel hayatında tarihin en verimli zaman dilimi olmuştur. Bu açıdan Muvahhidler Devleti'nin İslâm tarihi içinde ayrı bir yeri vardır.

Muvahhidler kültür ve medeniyet olarak, Murâbitların yaklaşık seksen yıllık hazırlık dönemi üzerine kurulmuş bir devlettir. Murâbitların ardından Muvahhidler, daha güçlü olarak onların yerini doldurmuşlardır. Başlangıçta son derece mütevazı şartlarda ortaya çıkan Muvahhidler, kısa sürede bölgede ihtişamlı ve güçlü bir devlet haline gelmiştir. Bu devlet, halefleri olan Murâbitlardan farklı olarak, Abbasi Devleti'ne bağlılık bildirmek yerine kendi bağımsız halifeliklerini ilân etmişlerdir. Onlar, bölgedeki Murâbitlarla başlayan sünni devlet geleneğini sürdürmüş ve devlet başkanlarına *halife* ve *emirü'l-müminîn* unvanı vermişlerdir.

Kuzey Afrika ve Endülüs, İslâm dünyasında, siyasi ve coğrafi açıdan önemli bir konuma sahiptir. Bu coğrafya, Müslümanların hâkim olduğu en eski topraklardandır. Endülüs tarihte yaklaşık sekiz yüzyıl Müslümanların bağımsız siyasi yapılar oluşturdukları bir bölge hüviyetini taşımıştır. Bu uzun dönem içinde Endülüs bir taraftan ilmî çalışmalara beşiklik yapmış, diğer taraftan da haçlı güçlerinin İslâm dünyasına geçişine set oluşturmuştur. İşte, Müslümanların bu bölgedeki sekiz asırlık hâkimiyet döneminin yaklaşık bir asırlık dilimi, Muvahhidlerin hâkimiyetinde geçmiştir. Muvahhidler, Endülüs'te Hıristiyanlara karşı kazandıkları zaferlerle Müslümanlara büyük bir manevi güç olmuşlar ve bölgedeki Haçlı ilerlemesini belli bir müddet de olsa durdurmuşlardır. Cezayirli düşünür Malik Bin Nebi, *İslâm Davası* adlı eserinde, İbn Tûmert'in ıslahat hareketini, tarih boyunca yer altından akmaya devam eden ve zaman zaman mecrasını bularak fişkıran bir kaynağa benzetmektedir. O, Muvahhidler Devleti'nin asıl kurucusunun da bu mecradan fişkıran ıslahat akımı olduğunu belirtmiştir. Malik Bin Nebi'ye göre Muvahhidler Devleti'nin çöküşü ise, İslâm dünyası için büyük bir dönüm noktası olmuştur (Bin Nebi, 1990: 43, 141, 142). Batılı araştırmacılardan Brignon, Muvahhidler Devrini, Mağrib'te siyasi ve kültürel faaliyetler bakımından bölge tarihinin en verimli dönemi olarak kabul edilmesi gerektiğini belirterek bu dönemin Mağrib için altın çağ olduğunu savunmuştur (Brignon, 1988: V, 343, 350; Adıgüzel, 2011: 14-17).

Muvahhidler Devleti'nin kurucusu İbn Tûmert'in 524/1130'da ölümünden sonra onun ilk halifesi olan Abdülmümin b. Ali el-Kûmî, İbn Tûmert'in ilkelerini devam ettirmiştir. Bu dönemden itibaren Muvahhidlerin okullarında İbn Tûmert'in eserleri³ okutulmuş,

3) İbn Tûmert'in bir kısmı Berberîce olarak ta yazılmış olan çok sayıda eseri vardır. Bu eserlerinden büyük bir kısmı '*Mecmûatu Eazzu Mâ Yutlab*' adlı bir kitapta toplanmıştır. Bu eser, onun dinî ve siyasi prensip ve öğretileriyle ıslahat çağrısının genel ideolojik çerçevesini ve teorik temellerini anlattığı bir eserdir. Bu eser, Abdulgâni Ebu'l-Azm tarafından Rabat'ta (1997) yayınlanmıştır. İbn Tûmert'in eserleriyle ilgili daha fazla bilgi için bkz. Adıgüzel, 2011: 88-91.

bayraklarında, paralarında onun adına yer verilmiş, hutbelerde onun adı geçmiştir (Merrakuşî, 1963: 247, 428; İbn Kattan, 1990: 168; İnan, 1965: II, 632, 636; Harekât, 2000: I, 346). Yine İbn Tûmert'in kabrini ziyaret, Muvahhidler halifelerinin mutat olarak yaptıkları işlerden olmuştur (Merrakuşî, 1963: 257, 428; Kitâbu'l-Hülel, 1979: 162; İnan, 1965: II, 626-632, 638). Bu durum, Muvahhidlerin dokuzuncu halifesi Ebu'l-Ulâ İdrîs Me'mun dönemine kadar sürmüştür. Ancak Me'mun dönemine kadar Muvahhidler tarafından en önemli kişi, imam ve mehdi olarak kabul edilen İbn Tûmert, bu dönemden itibaren devlet başkanlığı fermanıyla lanetlenmiş ve artık ona ait her şeyin silineceği ilan edilmiştir. Bu duruma karşı çıkabilecek ileri gelenler de öldürülerek etkisiz hale getirilmiştir. Böylece Muvahhidler Devleti'nde yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönem öncesinde başlayan Muvahhidlerin yıkılma süreci bu yörünge değişikliği ile hızlanmış ve devlet, isyanlar ve dış saldırılarla bir daha toparlanamayacak şekilde zayıflayarak kısa zamanda yıkılmıştır.

1. Me'mun Dönemine Kadar Muvahhidler Devleti'nin Kısaca Siyasî Tarihi

Ömer Musa'nın ifadesiyle Mağrib tarihi, kabileler tarihidir. Burada hiç bir kabile diğer kabilenin yönetimine girmek istemez. Bunu çok iyi bilen İbn Tûmert, kabileleri birleştirmiş ve Muvahhidler anlayışını kabul edenlerle bir devlet kurmayı başarmıştır (Ömer Musa, 1991: 50). İbnü'l-Hatib, belki de bu başarısından dolayı onu *yıldız gibi doğan bir dahi* olarak nitelemiştir (İbnü'l-Hatib, 1990: 189). O, geleneksel yapının zorluklarını aşarak dinî temellere dayalı yeni bir siyasî düzenlemeyle bölgedeki birçok kabilenin desteğini almıştır. Devletin temeli, onun çabaları ve ortaya koyduğu ilkelerle atılmıştır. O, farklı kabilelere mensup üyelerden oluşan Onlar, Elliler ve Yetmişler meclisleri oluşturmuş ve sorunların çözümü için bu meclisleri devreye sokmuştur (İbn Kattan, 1990: 82; Kitabu'l-Hülel, 1990: 109; Adıgüzel, 2011: 62-68). Onun ölümüyle (Ramazan 524/Ağustos 1130) ortaya koyduğu anlayışın bir sonucu olarak bölgedeki hiçbir kabileye mensubiyeti bulunmayan Abdülmümin b. Ali halife olmuştur.

Sûsulaksâ'da Timmellel merkezli küçük bir alanda hâkimiyet kurmuş olan Muvahhidler Devleti'ni teslim alan Abdülmümin b. Ali, Murâbitlara karşı mücadeleyi sürdürmüştür. O, 541/1147'de Murâbitların başkenti Merrakeş'i alarak bu devletin varlığına son vermiştir. Abdülmümin, 1140 yıllarından itibaren Endülüs'te bazı yerlerin Muvahhidlere bağlanmaya başlamasıyla burada da hâkim olmaya başlamıştır. Muvahhidler 552/1157'de daha önce (542/1147) Hıristiyanların eline geçmiş olan Meriyye ve çevresindeki bölgeyi geri alarak Endülüs'te ve Mağrib'te büyük bir prestij sağlamışlardır. Yine Abdülmümin, 547/1152 ve 554/1159 yıllarında gerçekleştirdiği seferlerle devletin sınırlarını Trablusgarp'a kadar genişletmiş, Tunus çevresindeki Sicilyalı Hıristiyanların işgaline son vermiştir. Onun Endülüs ve Tunus çevresindeki Hıristiyanlara karşı elde ettiği başarılar Müslüman teb'asından tam destek alarak Muvahhidler hâkimiyetinin güçlenmesine büyük bir katkı sağlamıştır. O, 558/1163'de Endülüs'e yönelik dört koldan yürütülecek çok büyük bir sefer planlamış, bütün hazırlıklarını tamamlamışken aniden ölmüş ve hilafet makamına oğlu Yusuf geçmiştir. Abdülmümin, kendisinden sonrasıyasî olarak çok güçlü

ve geniş bir coğrafyaya hükmeden bir devleti miras olarak bırakmıştır (Daha fazla bilgi için bkz. Adıgüzel vd., 2011: 123).

Abdalmümin'den sonra iş başına geçen Yusuf, Yakup (Mansur) ve Muhammed (Nasır Lidinillah) dönemleri Muvahhidlerin istikrar ve yükseliş dönemleri olmuştur. Muhammed'in ölümüyle (610/1213) sona eren bu dönemde Abdalmümin tarafından fet-hedilen yerlerin korunması yanında özellikle Endülüs'te bazı yeni fetihler de gerçekleş-miş, devletin siyasî bütünlüğü devam ettirilmiştir. Bu dönemde ilim ve felsefe alanlarında ilerlemeler kaydedilmiş, İslam düşünce tarihinde önemli yere sahip olan İbn Rüşd ve İbn Tufeyl başta olmak üzere birçok bilim adamı yetişmiştir (Bu konuda bkz. Cüllab, 1985). Yine bu dönemde Endülüs'te Hristiyanlara karşı güçlü bir şekilde karşı durulmuş ve işgal edilen Müslüman toprakları yeniden alınmaya çalışılmıştır. Özellikle 1195'de Ereğ Meydan Savaşı'nda⁴ elde edilen galibiyetle Haçlılara karşı çok önemli bir başarı elde edilmiştir. Ancak Muhammed'in (1199-1213) Safer 609/Temmuz 1212'de Kastilya kralı VIII. Alfanso liderliğindeki haçlılar karşısında İkab Savaşı'nda aldığı ağır yenilgi (Merrakuşî, 1963: 401-403; İbn Ebî Zer, 1972: 238-240; Özdemir, 2004: XXXI, 410; Sâlim, 1982: II, 733-739), hem Endülüs Müslümanlarının buradaki hâkimiyetlerini hızlı bir şekilde kaybetmelerine ve hem de Muvahhidlerin siyasî istikrarsızlık ve yıkılma sürecine girmelerine yol açmıştır (Özdemir, 2004: XXXI, 410-412; Altundağ, 1955: VIII, 765-773).

Muhammed'in İkab yenilgisinden kısa zaman sonra ölmesiyle yerine henüz 16 yaşın-daki oğlu II. Yusuf (Mustansır Billâh 610-620/1213-1224)⁵ halife olmuştur (Merrakuşî, 1963: 404; İbn Haldun, 2000: VI, 337; Zerkeşî, 1289 14; Nâsırî, 1954: II, 202; İnan, 1965: II, 336; Sâlim, 1982: 740; Harekât, 2000: I, 287). Yeni halifenin yaşının küçüklü-ğünden dolayı Muvahhidlere bağlı bazı bölgelerde halifeye bağlılık konusunda sıkıntılar yaşanmıştır.⁶

Yusuf Mustansır Billah döneminde onun amcaları çeşitli yerlere vali olarak atanmış-lardır. Bu anlamda Ebî İbrahim İshak b. Yusuf, Fas ve çevresinin valiliğine, Ebû İshak b. Mansur İsbiliyye ve çevresi valiliğine, Ebû Abdullah Muhammed b. Mansur Belensiye, Şâtibe ve çevresi valiliğine, Ebû Muhammed Abdullah b. Mansur (Adil) Mürsiye, Dâ-niye ve çevresi valiliğine atamıştır. Muvahhidlerin işlerinin hızla bozulduğu, güçlerini

4) Ereğ Meydan Savaşı (9 Şaban 1191/19 Temmuz 1195), Muvahhidlerle Kastilya Krallığı öncülüğün-deki Haçlılar arasında Endülüs'te gerçekleşen ve Muvahhidler ordusunun kesin bir üstünlüğü ile biten bir savaştır. Bu zaferle Hristiyanlara ağır bir darbe indirilmiştir. Bu savaş hakkında dah fazla bilgi için bkz. Merrakuşî, 1963: 358-360; İbn Ebî Zer, 1972: 220-231; İbnu'l-Hatib, 2006: 269, 270; İbnu'l-Hatib, 1990: 201 vd.; Kitabü'l-Hülel, 1979: 159; Altundağ, 1955: VIII, 767, 768; Ganîmî, 1994: III, 295; Sâlim, 1982: II, 716-725.

5) Yusuf II'nin lakabı İbn İzârî ve İbn Haldun'da Mustansır olarak geçtiği halde, Merrakuşî, Hulelu'l-Mevşiyiye ve Zerkeşî, gibi kaynaklarda Muntasır olarak geçmektedir. Bkz. Merrakuşî, 1963: 404; Kitabü'l-Hulel, 1979: 161; Zerkeşî, 1289: 14; İbn İzârî, 1985: 265; İbn Haldun, 2000: VI, 337.

6) Bu anlamda İfrikiiye valisi Şeyh Ebû Muhammed Abdulvahid b. Ebî Hafs, ilk anda biat etmek istememiştir. O, ancak halife adına işleri yürütmekte olan vezir Ebû Said b. Câmîi'nin kendisiyle görüşmesinden sonra biat etmiştir (Zerkeşî, 1289: 14; Nâsırî, 1954: II, 202).

kaybete başladıkları, peş peşe yenilgilerin geldiği bu dönemde, Muvahhidlerin devlet başkanları kısa aralıklarla sık sık değişmiştir. O güne kadar yaklaşık doksan yılda (515-610/1121-1213) beş devlet başkanı yönetime geçtiği halde, bundan sonraki 56 yıllık dönemde (610-668/1213-1269) dokuz devlet başkanı görev yapmıştır. Yine bu dönemden sonra çok sayıda ayaklanma olmuş ve devlet, bu ayaklanmaları bastıracak kudreti kaybetmeye başlamıştır. Bu durum bölgede yeni devletlerin doğmasına zemin hazırlamıştır. Bu anlamda ilk olarak Fas ve çevresinde 613/1216 yılında Benî Merîn ayaklanması ortaya çıkmış ve bu ayaklanmadan sonra Merînîler Devleti kurulmuştur.

II. Yusuf'un 12 Zilhicce 620/6 Kasım 1224'de ölümünden sonra yerine ikinci halife Yusuf b. Abdulmümin'in oğlu, çok ileri yaştaki (İbn İzârî 1985: 270; İnan 1965: II, 348, 349) Abdulvahid getirilmiştir. Kendisi bu göreve talip olmadığı halde (İbn Ebî Zer, 1972: 343; Nâsîrî, 1954: II, 204; Altundağ, 1955: VIII, 769) Muvahhidler Devleti'nin ileri gelenleri⁷ tarafından halifelik görevi ona verilmiştir. Ancak Endülüs'te Mürsiye valisi olan kardeşinin oğlu Abdullah (Adil), onun halife olmasından iki ay sonra halifeliğine karşı çıkarak kendisi halife olmak için mücadeleye başlamıştır (İbn İzârî, 1985: 269; İnan, 1965: II, 350). Abdullah, Endülüs'te vali olan diğer kardeşlerinin desteğini de almış ve daha sonra Kurtuba valisi olan kardeşi Ebu'l-Ulâ İdris (el-Me'mun) ile birlikte İşbiliyye'ye yürümüştür. Burada İşbiliyye valisinden de desek alarak Endülüs'te halifeliğini kabul ettirmiştir. Abdullah, Mağrib bölgesinin de desteğini almak için buradaki Muvahhidlerin ileri gelenlerine haber göndererek kendi yanında yer almalarını istemiştir. Bunun üzerine Muvahhidlerin ileri gelenleri bu konuyu tartışmışlar ve Abdulvahid'e halifelikten çekilmesi için baskı yapmaya başlamışlardır. Onun halifelikten çekilmeyi kabul etmesi üzerine de halife oluşundan sekiz ay sonra, onu zorla görevden uzaklaştırmışlar (20 Şaban 621/6 Eylül 1224), 10 gün kadar sonra da öldürmüşlerdir (İbn İzârî, 1985: 269, 270; Merrakuşi, 1963: 415; Nâsîrî, 1954: II, 205, 206; Altundağ, 1955: VIII, 769). Abdulvahid, görevden alınmasından dolayı *Mahlu'* olarak anılmıştır. Böylece Muvahhidler tarihinde ilk kez bir halife zorla görevinden alınmış ve öldürülmüştür. İbn Ebî Zer'in yorumuyla '*Muvahhidler Türklerin Abbasî halifelerine yaptıklarını kendi halifelerine yapmışlar*' ve sonlarını getirmişlerdir (İbn Ebî Zer, 1972: 244, 245; Nâsîrî, 1954: II, 206).

Abdullah (Adil), Endülüs'te halife olarak biat almasından sonra, kardeşi İdris'i (Me'mun) Endülüs'ü yönetmek üzere İşbiliyye'de vekil bırakarak Mağrib'e geçmiş ve Merrakeş'te de Muvahhidlerin ileri gelenleri ve halktan biat almıştır.

Abdullah (Adil)'in Mağrib'e geçmesinden sonra Endülüs'te yaşanan sıkıntılar artarak devam etmiştir. Muvahhidlerin Kurtuba valisi Beyyâsî, halife Adil'e tâbi olmaktan vazgeçmiş ve Hristiyanlardan da yardım alarak kendi hâkimiyetinde olmayan Muvahhidlere

7) '*Muvahhidlerin ileri gelenleri*' olarak verdiğimiz ifade, kaynaklarda '*Şuyûhu'l-Muvahhidîn*' şeklinde geçmektedir. İbn Tümert tarafından Onlar, Elliler ve Yetmişler meclisi olarak oluşturulan karar mekanizmaları, daha sonra birleştirilerek '*Şuyûhu'l-Muvahhidîn*' olarak anılan tek meclis/karar mekanizması ortaya çıkarılmıştır. Bu meclis, Muvahhidler Devleti yönetiminde en önemli karar mekanizması olarak görev yapmıştır.

bağlı bazı kaleleri işgal etmiştir. Beyyâsî, daha sonra İdris Me'mun'un vali olarak görev yapmakta olduğu İsbiliyye'yi kuşatmıştır. İdris, Beyyâsî'ye karşı bir dizi savaş yapmış ve sonunda onu mağlup ederek geri çekilmek zorunda bırakmış, onun eline geçmiş olan kaleleri de geri almıştır. Me'mun, bu zafer haberini Adil'e ayrıntılı bir mektupla bildirmiştir. Bu arada Kurtuba'da sıkışıp kalan Beyyâsî veziri tarafından öldürülmüş (Rebîulevvel 623/Mart 1226) ve başı İsbiliyye'ye gönderilmiştir (İbn İzârî 1985: 271-273; İbn Haldun, 2000: VI, 340; İnan, 1965: II, 352-354, 358-361) Aynı günlerde Mağrib bölgesinde de Arap Benî Hult kabilesi ve Heskûre Adil'e biatinden vazgeçmiştir. Yine Güneybatı Mağrib'te Tinmelle ve Dukkale bölgeleri de Adil'i halife olarak kabul etmediklerini bildirmişlerdir. Böylece Merrakeş çevresindeki birçok yerde Abdullah (Adil) çok zor durumda kalmıştır (İbn İzârî, 1985: 273; Nâsırî, 1954: II, 207). İşte böyle bir ortamda İdris Me'mun, kardeşi Adil'e bağlılıktan vaz geçerek kendi halifeliğini kabul ettirmeye çalışmıştır.

2. Me'mun Dönemi

2.1. Me'mun'un Kimliği ve Devlet Başkanlığına Geçme Süreci

Me'mun'un tam adı, Ebu'l-Ulâ İdrîs b. Ebî Yusuf Yakup el-Mansûr b. Ebî Yakup Yusuf b. Abdulmümin b. Ali el-Kûmî'dir. Halife olduktan sonra Me'mun lakabını almıştır. O, Muvahhidler Devleti'nin III. halifesi Yakup Mansûr'un (580-595/1184-1199) oğludur (İbn İzârî, 1985: 274; İbn Ebî Zer, 1972: 249; Nâsırî, 1954: II, 207, 208). Annesi, Muhammed b. Sa'd b. Merdeniş'in kızı Safiyye'dir. 581/1185'de Güney Endülüs'te Mâleka'da doğmuştur (İbn İzârî, 1985: 274; İbn Ebî Zer, 1972: 249; İnan, 1965: II, 385). Me'mun'un çeşitli evliliklerinden dört oğlu, beş kızı olmuştur.⁸

Me'mun, beyaz tenli, kara gözlü, orta boylu, yakışıklı (güzel yüzlü) ve gayet fasih konuşan biriydi. Fıkıh, hadis, rivayet, kıraat gibi konularda âlim, güzel bir sesle Kur'an okuyan, dil ve edebiyat alanına vakıf, Muvatta, Buharî, Süneni Ebû Dâvut gibi hadis kitaplarını okuyan, din ve dünya işleri konusunda bilgi sahibiydi. Yine o, zeki, akıllı, heybetli, yiğit ve en zor işlere korkusuzca atılmaktan çekinmeyen, oldukça cesur biriydi. Onun dönemi başından sonuna kadar karışıklıklarla geçmiştir (İbn Ebî Zer, 1972: 249; Kitabü'l-Hülel, 1979: 163; İnan, 1965: II, 385).

Kendisinden önce kardeşlerinden Ebû Muhammed Nâsır (dördüncü halife), yeğeni II. Yusuf Mustansır (beşinci halife), amcası Abdulvahid Mahlu' (altıncı halife), diğer kardeşi (tüvey)⁹ Âdil lakaplı Abdullah (yedinci halife) halife olmuşlardır. Me'mun, Abdulvahid'in halife ilan edilmesinden sonraki süreçte kardeşi Abdullah Adil ile birlikte hareket etmiştir.

8) Çocuklarının adları, Abduvâhid, Abdulaziz, Osman, Ali, Emetülaziz, Safiyye, Aişe, Necme ve Fethûne'ydî. Eşlerinden kendisinden sonra biat alan oğlu Abduvâhid (Reşîd)'in annesi, Rum kökenli Habbabe isimli biriydi. Diğer çocuklarının annelerinin de 'ummulveled' (cariye kökenli) olduğu, sadece Emetülaziz'in annesinin Azûne (عزونة) isimli hür bir kadın olduğu rivayet edilmiştir. Bkz. İbn İzârî, 1985: 376, 398, 399.

9) İbn Ebî Zer, Adil'in annesinin Şenterîn asıllı bir Rum, Me'mun'un annesinin ise Muhammed b. Sa'd b. Merdeniş'in kızı Safiyye olduğunu rivayet etmiştir. Bkz. İbn Ebî Zer, 1972: 245, 249.

Abdullah, Mağrib'e hareket ederken onu İsbiliyye'de Muvahhidlerin Endülüs lideri olarak bırakmıştır. Abdullah'ın halife olduğu günlerde aslında ona da halife olması için bazı telkinler yapılması sebebiyle onun aklından da halifelik geçmekteydi (İbn İzârî, 1985: 275). O, Abdullah'ın Mağrib'te hâkimiyet sağlamakta zorluk çekmesi, birçok yerde ayaklanmaların ortaya çıkmasıyla, kendisi için yeni bir yol çizmeye yönelmiştir. Bu dönemde aslında Endülüs'te de işler iyice zorlaşmış, Muvahhidlere bağlı birçok yer ya Hıristiyanlar tarafından alınmış, ya da yöneticilerin isyanıyla merkezi hükümetten ayrılmıştır.

Böyle zor bir dönemde Me'mun, halife olan kardeşine bağlılıktan vazgeçmiş (Şevval 623/Ekim 1226) İsbiliyye'de kendi halifeliği için girişimlere başlamıştır. O, İsbiliyye'de bütün Endülüs temsilcileriyle Sebte ve Tanca gibi Endülüs dışından da temsilcilerin katıldığı bir toplantı sonrasında halife olarak biat almıştır. Halifeliğini ilan ettikten sonra başkent Merrakeş'teki Muvahhidlerin ileri gelenlerine haber göndererek onlardan kardeşi Adil'e bağlılıktan vazgeçip kendisine tâbi olmalarını istemiştir (2 Şevval 624/15 Eylül 1227) (İbn İzârî, 1985: 273, 274; İbn Ebî Zer, 1972: 250).

Merrakeş'teki Muvahhidlerin ileri gelenleri, Me'mun'un mektubunu aldıktan sonra, ülkede istikrarı bir türlü sağlayamayan Adil'in görevden alınması konusunda anlaşmışlardır. Onlar, bu aşamadan sonra görevden çekilmesi ve kardeşi Me'mun'a tâbi olması için Adil'e baskı yapmaya başlamışlardır. Adil ise görevden çekilmeyi kesinlikle kabul etmemiştir. Yine onlar Adil'e görevden çekilmediği takdirde boğacakları tehdidinde bulunmuşlardır. Ancak o, öldürseler de kararından dönmeyeceğini, ölmek gerekiyorsa da Halife (emirü'l-mü'minûn) olarak ölmek istediğini belirtmiştir. Bunun üzerine onu suda boğarak öldürmüşlerdir (21 Şevval 624/4 Ekim 1227) (İbn İzârî, 1985: 273, 274; İbn Ebî Zer, 1972: 246, 247; Zerkeşî, 1289: 16; İbn Haldun, 2000: VI, 340; Nâsırî, 1954: II, 208, 209; İnan, 1965: II, 364, 365).

Muvahhidler Adil'in öldürülmesinden sonra da Merrakeş'te Me'mun'a gıyabında biat etmişler, biat belgesi ve haberini bir mektupla kendisine bildirmişlerdir. Ancak mektubun gönderilmesinden sonra Me'mun'a biat ettiklerine pişman olarak, biatlerinden dönmüşler ve onun yerine 16 yaşında bir çocuk olan yeğeni Yahya b. Nâsır b. Mansur'a biat etmişlerdir. Bu biat Me'mun'a biat etmelerinden bir hafta sonra, 28 Şevval 624/11 Ekim 1227'de ikindi namazı vaktinde Merrakeş Mansur Camii'nde gerçekleşmiştir (İbn Ebî Zer, 1972: 248; Nâsırî 1954: II, 208). Bazı rivayetlere göre Muvahhidler ileri gelenleri onun sertliği ve amcası Abdulvahid ve kardeşi Âdil'in intikamını alacağını düşünerek biatlerinden dönmüşler (İbn Ebî Zer, 1972: 248; İnan 1965: II, 365), onun Haccac b. Yusuf¹⁰ gibi olacağından korkmuşlardır. Onların bu korkuları, Me'mun yerine toy bir genç olan yeğeni (kardeşi dördüncü halife Nâsır'ın oğlu olan) Yahya (Mu'tasım)'a biat etmelerine sebep olmuştur. Bu aşamadan sonra Mağrib ve Endülüs'te işler tamamen karma karışık bir hal almış ve fitne dalgaları iyice her yanı sarmış (Nâsırî, 1954: II, 208; Sâlim, 1981: II, 740), Muvahhidler Devleti iki başlı hale gelmiştir.

10) Haccac b. Yusuf es-Sakafî, Emevilerin zalimlikleriyle ün salmış valisi (ö. 95/714).

Me'mun, Merrakeş'ten halifeliğinin kabul edildiğine dair belgeyi alınca İşbiliyye'den başkent Merrakeş'e gitmek için harekete geçmiştir. Ancak daha Endülüs'ten ayrılmadan, Cezîretü'l-Hadrâ'ya gelmişken, Muvahhidler ileri gelenlerinin kendisine biatten vaz geçip yeğeni Yahya'yı halife kabul ettiklerini öğrenmiştir (Nâsırî, 1954: II, 211; İnan, 1965: II, 366).

Diğer yandan Muvahhidlerin ileri gelenleri Muvahhidlere bağlı bölgelere haber göndererek Me'mun'a bağlılıklarından vaz geçip Yahya'ya tâbi olduklarını bildirmişler ve halkı da Yahya'ya tâbi olmaya davet etmişlerdir. Ancak daha önce Me'mun'a tâbi olan Heskûre ve Arap Hult kabilesi Yahya'ya bağlanmayı kabul etmemişlerdir. Mağrib bölgesindeki bu karışık durumdan dolayı Me'mun'un Mağrib'e geçerek başkent Merrakeş'e gitmesi gecikmiştir. Bu arada Merrakeş'te halife olarak kabul edilmiş olan Yahya, ordusunu hazırlayarak Heskûre ve Arap Hult kabilesi üzerine göndermiş, ancak bu ordu hezimete uğrayarak perişan bir şekilde (meflûlen) Merrakeş'e geri dönmüştür. Bundan sonra da Yahya, Heskûre ve Hult kabilelerine karşı mücadelesini devam ettirmiştir (İbn Ebî Zer, 1972: 248; Nâsırî, 1954: II, 209).

Yine bu dönemde Mağrib bölgesinde Benî Merîn'in baskılarının artması birçok şehirde Muvahhidler iktidarına yeni zorluklar yaşatmaya başlamıştır (Zerkeşî, 1289: 14; Nâsırî, 1954: II, 209). Diğer yandan Kuzeybatı Afrika'daki Gamâra dağları bölgesinde Muhammed b. Ebî Tavâcîn el-Ketâmî adlı biri ortaya çıkmış, halifeliğini ilan ederek taraftar toplamaya başlamıştır. Kimyacı olan bu şahıs daha sonra Sebte ve Lov vadisinde Muvahhidlerle savaşmıştır. 625/1228'den itibaren Muvahhidlerin içinde bulunduğu otorite boşluğundan faydalanarak Endülüs'te de ayaklanmalar çıkmış ve Hıristiyanların baskıları iyice artmıştır. Sarakusta'da Ebû Abdullah Muhammed b. Yusuf b. Hûd ayaklanarak Muvahhidlerden ayrılmış, Benî Hûd emirliğini kurarak Abbasi halifesine bağlılığını bildirmiştir. Abbasi halifesi el-Müstezhir Billah, kendisine bağlılığını bildirmiş olan Muhammed b. Yusuf'a '*Mücahidüddîn seyfu emiru'l-müminîn*' lakabını vermiştir (629/1232). Bu tarihten sonra Endülüs'te İbn Hûd hâkimiyetindeki bölgelerde Abbasi adına hutbe okunmaya başlanmıştır (İbn İzârî, 1985: 294). Benî Hûd, iktidar zayıflığından/boşluğundan faydalanarak hâkimiyet alanını Endülüs'ün doğusundan başlayarak hızlı bir şekilde Belensiye, Şatibe, Kurtuba gibi önemli şehirlere kadar yaymış, hâkim olarak kontrol ettiği alanları batıya doğru iyice genişletmiştir (İbn İzârî, 1985: 276-283; İbn Haldun, 2000: VI, 340; Nâsırî, 1954: II, 210, 211; Ömer Musa, 1991: 56, 57). Me'mun Endülüs'te bulunduğu sürece İbn Hûd ile mücadele etmeye çalışmıştır. Ancak daha sonra Mağrib'teki destekçilerinden gelen davet üzerine mücadeleyi bırakıp İşbiliyye'ye çekilmiş ve Mağrib'e geçme hazırlığına başlamıştır (626/1229) (İbn Ebî Zer, 1972: 251; İbn Haldun, 2000: VI, 340, 341; Nâsırî, 1954: II, 209). Mağrib'deki diğer halife Yahya'ya karşı kesin zafer kazanmak ve hâkimiyetini sağlamak için sahip olduğu askerî gücün yetersiz olduğunu düşünerek Kastilya kralından askerî destek talebinde bulunmuş ve onunla yaptığı anlaşmaya göre belirlenen bir miktar Hıristiyan asker olarak Mağrib'e geçmiştir.

Me'mun'un Kastilya kralıyla yaptığı anlaşma gereğince; Muvahhidlerin elinde bulunan kalelerden sınır bölgelerindeki 10 tanesinin Kastilya krallığına verilmesi, Merrakeş'te Hristiyan askerler için bir kilise yapılması ve bu kilisede çan çalınarak serbestçe ibadet edilmesi, Hristiyan askerlerden İslam'a girmek isteyen olursa kabul edilmemesi ve bu kişilerin Kastilya krallığına teslim edilmesi gibi şartlar karşılığında asker desteği sağlamıştır (İbn İzârî, 1985: 284; İbn Ebî Zer, 1972: 250, 251; Nâsırî, 1954: II, 211; Sâlim, 1982: 740; Harekât, 2000: I, 290). Me'mun'un destek olarak aldığı Hristiyan asker sayısı konusunda farklı rivayetler vardır. İbn İzârî bu askeri desteğin 500 süvariden oluştuğunu söylerken, İbn Ebî Zer ise bu sayının 12.000 süvari olduğunu rivayet etmiştir. İbn Haldun ise sayı vermeden sadece Me'mun'un bazı şartlarla Hristiyanlardan askeri destek aldığını ifade etmiştir (626/1229) (İbn İzârî, 1985: 284; İbn Ebî Zer, 1972: 251; İbn Haldun, 2000: VI, 341; Nâsırî, 1954: II, 211; İnan, 1965: II, 368; Şeyban, 2003: 296).¹¹ Burada verilen binli rakamlar İnan'ın da dikkat çektiği gibi oldukça mübalağalıdır. İnan, Muvahhidler Devleti halifesine 12.000 süvari verdiği rivayet edilen Kastilyalıların bütün süvari sayısının ancak bu kadar olduğunu söylemiştir. Me'mun'a verilen askeri destekle ilgili Hristiyan kaynaklarında verilen rakamların İbn İzârî'nin de rivayet ettiği gibi en fazla 500 süvari olduğu belirtmiştir (İnan, 1965: II, 368, 369, J. Gonzalez: Las Conquistas de Fernando III en Andulicia, p. 59, 14. nota atıfla).

Me'mun'un İşbiliyye'den ayrılmasından kısa zaman sonra Muvahhidlerin Endülüs'teki merkezleri olan İşbiliyye de İbn Hûd'a bağlanmıştır (İbn Haldun, 2000: VI, 341). Endülüs'te iyice zayıflamış olan Muvahhidler hâkimiyeti Me'mun'un Kastilya kralı ile yaptığı anlaşma ve onun Mağrib'e geçmesiyle tamamen bitme noktasına gelmiştir. Bundan birkaç yıl sonra da yaklaşık iki buçuk asır Endülüs'te tek Müslüman devleti olarak kalacak olan Gırnata Sultanlığı kurulmuştur. Bu devletin kurucusu Muhammed b. Yusuf b. Nasr, Gırnata ve çevresinde bağımsızlığını ilan etmiş ve böylece Endülüs'te yeni bir devlet kurulmuştur (629/1232) (Nâsırî, 1954: II, 209, 210; Bel, 1981: 282).

Me'mun Ramazan 626/Ağustos 1229'de yanına aldığı Hristiyan askerlerle Cezîretü'l-Hadrâ'dan Mağrib'e geçmek için hareket etmiştir. Bu yılın sonlarında (Zilkâde 626/Ekim 1229) Sebte'ye geçmiştir. Me'mun burada aylarca kalmış, başkent Merrakeş'e geçmek için hazırlıklar yapmış, daha sonra Merrakeş'e hareket etmiştir. Bu arada Me'mun'un Merrakeş'e geleceğini öğrenen Yahya, Muvahhidler hareketinin ilk hâkimiyet yeri olan Sûsulaksâ'daki İclîz ve Tinmellel'e gitmiş ve bölgede dört ay kadar kalarak kendisi için güçlü bir ordu oluşturmaya çalışmıştır. Yahya'nın başkent Merrakeş'ten ayrılmasından sonra buradaki Muvahhidlerin ileri gelenleri Me'mun'a haber göndererek tekrar kendisine tâbi olduklarını bildirmişlerdir. Kendisi için bir miktar askeri destek sağlayan Yahya, Sûsulaksâ'dan Merrakeş'e geri dönmüş, burada kendisinin yokluğunda Me'mun

11) İbn Ebî Zer, daha önce Adil'e biatten vaz geçip İşbiliyye'ye saldıran Beyyasî'nin de Kastilya kralı Alfonso'dan Muvahhidlerle savaşmak için asker istediğini belirtmiştir. Ona sağlanan askeri desteğin de Memun'un aldığını belirttiği askeri destek gibi 12.000 süvari olduğunu rivayet etmiştir. Bkz. İbn Ebî Zer, 1972: 246.

tarafından görevlendirilmiş olan valiyi öldürtmüştür. Daha sonra da Merrakeş yakınlarında ordusuyla şehre hareket etmiş olan Me'mun'un karşısına çıkmış, çıkan çatışmada mağlup olmuş ve kendisi dağlara doğru kaçıp kurtulmuş, askerlerinden çok sayıda kişi öldürülmüştür (25 Rebûlevvel 627/11 Şubat 1230). Me'mun bu olaydan sonra başkent Merrakeş'e girmiş, burada tekrar ileri gelenler ve halk desteğini almıştır (İbn Ebî Zer, 1972: 248-251; Nâsırî, 1954: II, 212). İbn İzârî'nin anlatımına göre Bu olaylar bu tarihten bir yıl önce (625-6/1131-2) yıllarında gerçekleşmiştir (İbn İzârî, 1985: 284).

2.2. İbn Tûmert'in Reddi ve Muvahhidler Tarihinde Yeni Bir Başlangıç

Başta da ifade edildiği gibi İbn Tûmert, Muvahhidler Devleti'nin kuruluşunda en önemli isimdir. Bu devlet, imamet ve tevhid esasları üzerine kurulmuştur. O, bölgede farklı bir anlayışla, yeni bir dinî ve siyasî heyecan ortaya koymuştur. Ancak zaman içinde insanlar onu tabulaştırmış, onu olduğundan farklı göstermiş ve bazen de devletin işleyişinde onu alet ederek bir takım yanlışlar yapmışlardır. Muhammed (Nâsır) dönemi sonrasında (610/1213), Muvahhidler ileri gelenleri, devletin işleyişine çok aşırı şekilde müdahale etmeye başlamışlardır. Onlar bu dönemde halifeleri seçmek ve arkasından da karar değiştirerek halifenin görevden alınması ve öldürülmesi gibi uygulamalarıyla istikrarın yok olmasına sebep olmuşlardır.

Me'mun'dan önce de İbn Tûmert'in tabulaştırılmasıyla bir takım olumsuzluklara yol açtığını gören devlet başkanı düzeyindeki kişilerden tepkiler geldiği görülmüştür. Merrakuşî, üçüncü halife ve aynı zamanda Me'mun'un babası olan Ebû Yusuf Yakup Mansur (580-595/1184-1199) ile ilgili bazı bilgiler vermiş; Mansur'un zaman zaman bundan rahatsız olduğu belirtmiş ve onun İbn Tûmert hakkındaki yanlış anlayışları kabul etmediğini ortaya koymuştur. Bu anlamda, özel bir konuşmasında İbn Tûmert'in ismet sıfatı taşımadığını, onu '*masum*' olarak görmediğini ifade etmiştir (Merrakuşî, 1963: 369; İnan, 1965: II, 372, 630, 631). Yine Merrakuşî, Erek Meydan Savaşı'ndaki zaferinden sonra Ceyyanlıların Mansur'u karşıladıkları ve onun heyettekilerden şair Ebû Bekir b. Hâni adlı biriyle görüştüğünü nakletmiştir. Bu görüşme esnasında Mansur, şaire ilim olarak neler okuduğunu sormuş, şair ise sözünün başında İbn Tûmert'in eserlerini okuduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Mansur kızgın bir şekilde '*Bu nasıl söz? Allah'ın kitabını, sünnetten şunları okudum deyip sonra da başka ne okuduysan onları sıralaman gerekmez miydi?*' diyerek adamın cevabından duyduğu rahatsızlığını dile getirmiştir (Merrakuşî, 1963: 369). Yine Merrakuşî'nin naklettiğine göre 582-583/1186-1187 yıllarında Eyyubiler Hanedanlığı'ndan (1171-1252) Şaban isimli bir komutan başkanlığında Oğuz Türklerinden bir heyet, Muvahhidlerin başkentine gelmiştir. Bu heyet, ziyaret esnasında Tinmellel'de bulunan İbn Tûmert'in kabrinin bulunduğu bölgeye de götürülmüştür. Bu ziyarete heyetle birlikte Mansur da katılmıştır. Ziyaret esnasında Mansur ve Türk heyeti İbn Tûmert Camii'nin karşısında bulunan keçiboynuzu ağacının altında gölgelenmek için oturmuşlardır. Bu heyetin Mısır'dan gelen yetkili kişiler olduklarını öğrenen Tinmelleliler, İbn Tûmert'in sağlığında '*İçinizden uzun yaşayan bazılarımız Mısır emirlerinin bu*

ağacın altında gölgeleneceklerini kesinlikle görecekler' dediğini söylemişler ve büyük bir coşkuyla tören yapmışlar, tekbirlerle, şarkılarla bu günü kutlamışlardır. Bu esnada 'Efendimiz Mehdi doğru söyledi. Biz onun gerçek imam olduğuna şahitlik ediyoruz.' diye tezahürat yapmışlardır. Bütün bunlara şahit olan Mansur, küçümser bir eda ile göstericilerin haline gülümsemiş, onların heyecanlarına bir anlam verememiştir. Merrakuşî anlatımını, 'Doğrusunu Allah bilir ya, Mansur İbn Tûmert hakkında onlar gibi düşünmüyordu.' diyerek bitirmiştir (Merrakuşî, 1963: 368; Hasan, 1980: 462; İnan, 1965: II, 630, 631). İşte İbn Tûmert'in bütün uygulamalarını ortadan kaldırmaya girişen Me'mun, böyle bir kişi olan Mansur'un oğludur. Onun İbn Tûmert ile ilgili tavırlarının temelinde az da olsa bunların da etkisinin olduğunu düşünebiliriz.

Me'mun, halife olduktan sonra başkent Merrakeş'te beş ay kadar kalmıştır. Bu esnada Kastilya kralı ile yaptığı anlaşma gereğince beraberinde getirdiği Hıristiyan askerler için burada çanlar çalınan bir kilise inşa ettirmiştir. Böylece Merrakeş'in orta yerinde Hıristiyan kilise çanları çalmaya başlamıştır (İbn Haldun, 2000: VI, 341; Nâsırî, 1954: II, 214; İnan, 1965: II, 372).

Yine bu dönemde Me'mun, kurmayları (*hâssatihi*) ve devlet adamlarıyla (*erbâbu devletihi*) görüşmüş ve ülkenin içinde bulunduğu zor durumdan çıkış için çareler aramış ve ilk defa Muvahhidler tarihi boyunca izlenen devletin siyasî yönüngenini değiştirecek yeni bir işe girişmeye karar vermiştir. Bu karara göre devletin işleyişinin düzelmesi için öncelikle devletin karar merciiinde bulunan ileri gelenlerin ortadan kaldırılması gerekmektedir. Yine devletin ana karakterini gösteren ve her alanda damgasını vurmuş olan İbn Tûmert ve onunla ilgili her şeyin ortadan kaldırılmasıyla yeni bir dönemin başlatılması gerekmektedir.

Me'mun kararlarını uygulamaya koymak için Muvahhidlerin Merrakeş'teki, Tinnemel ve Hintate gibi bölgelerdeki bütün ileri gelenlerini, yöneticilerini, yani devletin işleyişinde söz sahibi olanlarını sarayında toplantıya çağırmıştır. Toplantı esnasında ileri gelenlere, "Sizler inatla bize karşı durdunuz, yeryüzünde fesadı azdırdınız, sözlerinizden döndünüz, amcamı ve kardeşimi öldürdünüz, ne söz, ne de antlaşmanıza riayet etmediniz."¹² diyerek suçlamalarda bulunmuştur. Sonra daha önce onların kendisine gönderdiği bağlılık (biat) yazısını çıkarıp onların sözlerinden (biatlerinden) döndüklerinin belgesi olarak önlerine koymuştur. Yine onların yaptıkları yanlış işleri bir bir saydıktan sonra İşbiliyye'den beraberinde getirdiği Kadı el-Mekîdî'ye "Bu dönemlere ne yapmak gerekir?" diye sormuştur. Mekîdî, "Ey emirü'l-müminîn, Allahu teâla; 'Kim dönemlik yaparsa kendi aleyhine yapmış olur.'¹³ buyurmuştur." diye cevap vermiştir. Bunun üzerine Me'mun "Allah doğru söylemektedir. Biz de onlar hakkında Allah'ın hükmüne göre hükmedeceğiz. Kim Allah'ın indirdiğine göre hükmetmezse işte onlar zalimlerdir"¹⁴ demiştir. Daha sonra

12) Kur'an-ı Kerim, Tevbe suresi (9), 8. ayete atıf yapılmıştır.

13) Kur'an-ı Kerim, Fetih suresi (48), 10. ayete atıf yapılmıştır.

14) Kur'an-ı Kerim, Maide Suresi (5), 45. ayete atıf yapılmıştır.

toplantıya çağırılan Muvahhidlerin ileri gelenlerinin tamamı öldürülmüştür (Nâsîrî, 1954: II, 213; İnan, 1965: II, 369, 370, 631). Burada öldürülenlerin sayısını İbn İzârî ve İbn Haldun 100 kişi olarak vermişlerdir. İbn Ebî Zer, bu dönemde Me'mun'un küçük büyük Muvahhidlerin ana omurgasını oluşturanları ve yakınlarını tamamen öldürdüğünü ve öldürülenlerin sayısının 4.600 olduğunu rivayet etmiştir (İbn İzârî, 1985: 285; İbn Haldun, 2000: VI, 341; İbn Ebî Zer, 1972: 251; Şeyban, 2003: 296; Hasan, 1980: 463). Hülelü'l-Mevşîyye'de ise Mekîdî'nin fetvasıyla Merrakeş'te 14.000 kişinin kafasının koparıldığını rivayet etmiştir. Kesilen başların da sıcak yaz günlerinde (Ramazan 627/Temmuz-Ağustos 1230) şehir surlarında teşhir edildiği bildirilmiştir. Bu durumda şehirde ortaya çıkan ağır ceset kokusu halka büyük bir rahatsızlık vermiştir. Kâtib Fakîh Ebû Zeyd el-Fezzâzî, bu durumun ortadan kaldırılması ve kokunun giderilmesi için Me'mun'a ricada bulunmuştur. Me'mun, burada kokuşan kişilerin başka türlü uslanmayan kişiler olduklarını, onların ölümüne sevinenler için bu kokunun mis gibi, bu durumdan hoşlanmayanlar için ise iğrenç olduğunu söylemiş ve ibret-i âlem için o halin devam etmesi gerektiğini belirtmiştir (İbn Ebi Zer, 1972 252; Kitabü'l-Hülel, 1979: 165, 166; Nâsîrî, 1954: II, 213).

Burada öldürülenlerle ilgili verilen binli rakamlar bu olaydan hemen sonra Me'mun'un yeğeni Yahya ile savaşında öldürdüğü askerlerle ilgili olmalıdır. Nitekim İbn Ebî Zer, bu yılda (Ramazan 627/Temmuz-Ağustos 1230) Me'mun'un Yahya'yı büyük bir yenilgiye uğrattığını ve onun askerlerinden 4.000 kadarının başının kesilerek Merrakeş surlarında teşhir edildiğini rivayet etmiştir (İbn İzârî, 1985: 284; İbn Ebî Zer, 1972: 253; Nâsîrî, 1954: II, 214; Harekât, 2000: I, 290). Ortaya çıkan büyük rakamlar da çok yakın arayla gerçekleşen bu iki olayın karıştırılmasından kaynaklanmış olmalıdır. Kitâbü'l-Hülelü'l-Mevşîyye'de yer alan 14.000 rakamı ise diğer kaynaklardan hiçbirinde yer almayan çok abartılı bir rakamdır.

Me'mun, bu olaydan sonra İbn Tûmert ile ilgili her şeyin silinmesi için gayret göstermiştir. Merrakeş'teki Mansur Camii'nde minbere çıkarak herkesin anlayacağı şekilde apaçık bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında Mehdi İbn Tûmert'e lanet okumuş ve onun için bundan sonra '*Mehdi masum demeyin, el-gaviyyu'l-mezmûm (kinanmış azgın) deyin, İsa'dan başka mehdi yoktur. Biz artık onun uğursuz yolunu terk ediyoruz, ortadan kaldırıyoruz.*' demiştir (İbn Ebî Zer, 1972: 251; Nâsîrî, 1954: II, 212; Hasan, 1982: 462; İnan, 1965: II, 371). Böylece İbn Tûmert'in 515/1121'de İclîz'de (Sûsulaksâ) Murâbitler Devleti'ne başkaldırıp mehdiliğini ilanından 110 yıl kadar sonra 627/1230'da, '*karşı devrim*' niteliğindeki bir kararla onun getirdiği bütün uygulamaların kaldırıldığı ilan edilmiştir.

İnan, bu uygulamanın halk nezdinde çok fazla tepki çekmediğini, hatta şairlerce övgüyle karşılandığını ifade etmiştir (İnan, 1965: II, 372). Ancak bugün veya geçmişte iktidara gelip de övgüyle karşılanmayan bir tek lider var mıdır acaba? Her iktidarın çevresinde onu överek bu iktidardan pay almak isteyenler hep olmuştur. Ancak bu dönemde ülkenin içinde bulunduğu karışık durum ve onun zaten birçok noktada kontrolü sağlayamamış olması böyle bir değerlendirmenin sağlıklı olarak kabul edilmesini zorlaştırmaktadır.

Nitekim bu olaydan hemen sonra Tunus ve çevresinde Hafsîlerin bağımsız devlet olarak ortaya çıkması ve kendisinden sonra yerine geçen oğlu Reşîd'e bağlılık (biat) konusunda ülke halkının bir kısmını temsil eden bazı kişilerin İbn Tûmert'in ilkelerine dönüş pazarlıkları yapmış olması da bu kanaatin çok doğru olmadığını göstermektedir (İbn İzârî, 1985: 317-320; İbn Haldun, 2000: VI, 342, 343; İnan, 1965: II, 631, 632).

Me'mun, hutbesini okuduktan sonra, İbn Tûmert'in ortaya koyduğu düşünce ve prensiplerin ve onunla ilgili uygulamaların tamamen yürürlükten kaldırıldığını belirten bir ferman hazırlayarak ülkenin her yerine göndermiştir. Bu yazısında artık paralarda onun adının kaldırılacağını ve hutbelerde onun isminin geçmeyeceğini belirtmiştir. Yine atalarının o zamana kadar takip ettiği Mehdi'nin yolunu tamamen terk ettiklerini, onun için Berberîce olarak söylenen ağıtların, duaların ve İbn Tûmert tarafından başlatılan bir uygulama olan sabah namazı vaktinde müezzin tarafından söylenen "*esbaha ve lillahi'l-hamd (Allah'a hamdolsun sabah oldu)*" ifadesinin söylenmesi uygulamasını kaldırdığını bildirmiştir. Daha önce dörtgen olarak bastırılan metal paranın (dirhem) yuvarlak olarak basılmasını emretmiş ve yine Mehdi İbn Tûmert tarafından ortaya konulan ve ataları tarafından kabul edilip uygulanan her şeyin bidat olduğunu ve bundan sonra bu uygulamaların devam etmesinin söz konusu olamayacağını belirtmiştir (İbn İzârî, 1985: 285-287; Kitabü'l-Hülel, 1979: 164, 165; İbn Ebî Zer, 1972: 251; İbn Haldun, 2000: VI, 341; Nâsırî, 1954: II, 212, 213; İnan, 1965: II, 370, 631; Harekât, 2000: I, 290, 291; Bel, 1981: 270, 271).¹⁵

Me'mun'un bu girişimi, ülkede daha önce Muvahhidler merkezinde sürekli halife değişimi ve istikrarsızlığın verdiği rahatsızlığın üzerine tuz biber ekmiştir. Bu yeni uygulamalardan sonra ülkede istikrarın sağlanması bir yana, karışıklıklar iyice artmıştır. Bunun en somut sonuçlarından biri olarak önceden de hazırlıklarını yapmış olan Muvahhidlerin İfrikiyye valisi Ebû Zekerîya b. Şeyh Ebî Muhammed b. Ebî Hafs el-Hintâtî, Muvahhidler Devleti'nden ayrılarak bağımsızlığını ilan etmiştir (627/1229) (İbn Haldun, 2000: VI, 341; Zerkeşi, 1289: 18, 20; Nâsırî, 1954: II, 214).¹⁶ Hafsîlerin ortaya çıkmasından sonra, İbn Tûmert'in yolunun takipçisi olduklarını belirterek Me'mun'un girişimlerini kabul etmeyen kimseler Ebû Zekerîya'ya bağlılık (biat etmek) için Tunus'a gitmişlerdir. Burada onabüyük halifelerde olduğu gibi (*bâyia beyatu'l-hulefâi'l-uzemâ*) biat etmişlerdir. Ebû Zekerîya, Mehdi'nin yolunu izlemeye devam edeceğini beyan etmiş ve devletinde Muvahhidlerin Mehdi ile ilgili olarak güne kadar ortaya koydukları uygulamalarını aynen

15) Bu konuyla ilgili metin yazımız ekinde yer almaktadır.

16) Bu ayrılma daha sonra tarihte Hafsîler olarak bilinen devletin kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Hafsîler Devleti, Muvahhidlerin ilk kuruluş felsefesine bağlı kalmak adına Memun liderliğindeki merkezi devletten ayrılmışlardır. Devlete adını veren İbn Hafs, İbn Tûmert'in en önemli meclisi olan Onlar Meclisi üyesi ve daha sonra da Abdulmümin'in en yakın adamı ve veziri olarak görev yapmış bir kimsedir. Onun çocukları da Muvahhidler Devleti'nde Abdulmümin ve onun oğulları olan diğer halifeler tarafından en fazla değer verilen ve en önemli görevlere getirilenlerden olmuştur. Bkz. Nuveyrî, 1983: XXIV, 307; Nasırî, 1954: II, 77; Razuk, 1997: IV, 125-128; Bauer, 1955: V, 82, 84; İnan, 1965: II, 339, 378-381; Brignon, 1988: IV, 351.

devam ettirmiştir. Belki de bu durumdan dolayı İbn İzârî bu devletin adını '*Devletu'l-Muvahhidkiye el-Hafsiyye*' olarak kaydetmiştir (İbn İzârî, 1985: 290-293; Zerkeşî, 1289: 18).

2.3. Me'mun'un Sonu ve Me'mun'dan Sonra Ortaya Çıkan Gelişmeler

Me'mun, 628/1231 yılında hâkim olduğu bölgelere diğer Muvahhidî halifelerin geneğine uyarak '*emru bi'l-ma'ruf ve nehyi ani'l-münker*' fermanı göndermiştir. Muvahhidler için hem Endülüs'te hem de Mağrib'teki dağınkılık ve zorluklar artarak devam ederken bu ferman da devletin işlerinin toparlanması hususunda olumlu sonuç vermemiştir. Onun yeğeni Yahya ile savaşı tüm şiddetiyle devam ederken Endülüs'te Hıristiyanlar ciddi bir mukavemet görmeden kale kale, şehir şehir Muvahhidlerin elindeki yerleri işgal etmeye devam etmişlerdir. Bu dönemde bir yandan da İbn Hûd Muvahhidlere bağlı yerleri teker teker ele geçirmiştir (Merrakuşî, 1963: 417; İbn İzârî, 1985: 296; Nâsırî, 1954: II, 214). Endülüs'te Muhvahhidler adına tam bir dağınkılık ve yok oluş yaşanmış, Muvahhidler hâkimiyetindeki hemen her yer çok kısa bir süre içinde adeta yağmalanmıştır. Diğer yandan Mağrib'tede bir türlü tam hâkimiyet sağlanamamıştır.

İşte böyle bir dönemde (629/1232) kardeşi Seyyid Ebû Musa b. Mansûr, Sebte'de *el-Müeyyed* lakabıyla Muvahhidlerin halifesi olduğunu ilan etmiştir. Böylece o Mağrib'te Me'mun ve Yahya'dan sonra Abdülmümin soyundan Muvahhidlere bağlı üçüncü halife olarak ortaya çıkmıştır (İbn İzârî, 1985: 294; İnan, 1965: II, 382). Bu durum karşısında Me'mun hızla Sebte'ye karşı harekete geçmiş ve burayı kuşatma altına almıştır. Ancak bütün çabasına rağmen Sebte surlarını aşamamış, herhangi bir başarı elde edememiştir. Bu sırada Me'mun'un Merrakeş'ten uzaklaşmasını fırsat bilen Yahya, Carmûn b. İsa liderliğindeki Süfyan Arapları ve Hintatelilerin başkanı olan Ebû Said b. Vânuğın liderliğindeki askerlerle birlikte Merrakeş'e girmiştir. Yahya, buradaki kiliseyi yıktırılmış, Me'mun'un sarayına girerek burayı yağmalamıştır. Bu haber Sebte'yi üç aydan beri kuşatma altında tutan Me'mun'a ulaşınca, kuşatmayı kaldırarak hızla Merrakeş'e hareket etmiştir (Zilhicce 629/1232 yılı sonları) (İbn İzârî, 1985: 297, 298). Diğer yandan Sebte kuşatması esnasında İbn Hûd'dan yardım talebinde bulunan Me'mun'un kardeşi Ebu Musa'ya Endülüs'ten destek olarak bir donanma gönderilmiştir. Me'mun'un buradan ayrılmasından sonra Ebu Musa Endülüs'e geçmiş ve Sebte'yi İbn Hûd'un hâkimiyetine teslim etmiştir. İbn Hûd da Sebte karşılığında Meriyye yönetimini Ebû Musa'ya vermiştir. O da ölüncüye kadar Meriyye'de kalmıştır. Sebte'nin İbn Hûd'a verildiğini Merrakeş yolunda Vâdilabîd'te haber alan Me'mun, kahrolmuş, hastalanmış ve ölmüştür (29 Zilhicce 629/16 Ekim 1232) (İbn İzârî, 1985: 297, 298; İbn Haldun, 2000: VI, 341, 342; Zerkeşî, 1289: 19; Nâsırî, 1954: II, 214, 215).

Me'mun'un ölümü eşi ve yeni halife Abdulvahid (Reşit)'in annesi olan Habbabe (er-Rûmiyye) tarafından komutanlarla işbirliği yapılarak gizlenmiştir. Devlet erkânı daha on dört yaşındaki (İbn Ebî Zer, 1972: 254; Zerkeşî, 1289: 20; İnan, 1965: II, 383). Abdulvâhid (Reşit)'e gizlice biat etmiş ve Me'mun'un hasta olduğu söylenerek ordunun

Merrakeş'e doğru hareketine devam etmesi sağlanmıştır. Reşit'in ordusu, Merrakeş yakınlarında Yahya'nın ordusuyla savaşmış ve onu mağlup etmiştir. Daha sonra Reşit'in Muvahhidler ordusu 630 yılı Muharrem ortalarında (1232 yılı Kasım başları) Merrakeş'e girmiştir. Reşit, şehre girmeden önce genel af ilan ederek herkese eman vermiştir. O ileri gelenleri tarafından Merrakeş'in girişinde karşılanmıştır.

Reşit, on yıllık halifeliği döneminde daha yumuşak bir siyasetle Muvahhidlerin tekrar toparlanması için çalışmıştır. O, önce Merrakeş'i kendisine bağlamış, sonra aşama aşama çevredeki diğer bölgeleri yönetimi altına almaya çalışmıştır. O, halifeliği döneminde işlerin günden güne kötüye gittiğini görerek kendisine yeni destekler oluşturmaya çalışmıştır. Bu anlamda Muvahhidler Hareketi'nin doğuş yerlerinde yaşamakta olan Tinnemel ve Hintatellilerin desteğini almak için onlarla İbn Tûmert'in ilkelerine geri dönüş konusunda anlaşmış, ancak bu gerçekleşmemiştir (İbn İzârî, 1985: 417-420; İbn Haldun, 2000: VI, 342, 343; İnan, 1965: II, 631, 632). Reşit diğer yandan Yahya'ya karşı babası döneminden kendisine miras kalan mücadeleyi sürdürmüştür. O, Yahya'nın 633/1236'da ölmesiyle Muvahhidlerin tek halifesi olarak kalmıştır. Ancak Muvahhidlerin zayıflaması günden güne devam etmiştir (İbn İzârî, 1985: 299 vd.). Onun 640/1242'de ölmesinden sonra yerine kardeşi Ali, 'Said' lakabıyla halife olmuş ve altı yıl iktidarda kalmıştır (640-646/1242-1248). Ondan sonra işbaşına geçen Muvahhidler Devleti'nin son iki halifesi Ömer Murtaza (1248-1266) ve Vâsık İdris (1266-1269) de devletin kötü gidişine çare bulamamışlar ve 668/1269'da Merînîlerin başkent Merrakeş'e girerek burayı teslim almalarıyla Muvahhidler Devleti tarihe karışmıştır. Bu devletin yıkılmasından sonra yerlerini, Tunus çevresinde Hafsîler, Fas çevresinde Merînîler, Tlemsan çevresinde de Benû Abdulvâd almıştır. Endülüs'te ise Gırnata çevresinde Benî Ahmer (Gırnata Sultanlığı) hâkim olmuş, bunun dışında kalan yerler ise çok kısa bir sürede tamamen Hıristiyanların eline geçmiştir.

Sonuç

İdris b. Yakup Memûn, Mehdi İbn Tûmert'in ölümünden (Ramazan 524/Ağustos 1130) yaklaşık yüz yıl sonra (Şevval 624/Ekim 1227) halifelik makamına geçmiştir. Me'mun başkent Merrakeş'te hâkim olunca, önce Muvahhidler ileri gelenlerini ortadan kaldırmış, sonra da Muvahhidler Devleti'nde İbn Tûmert'e ait ne varsa yok etmeye çalışmıştır (627/1230). Onun bir sahtekâr olduğunu, artık mehdi diye bir şey tanımadığını söylemiş, Muvahhidlerin paralarından ve bayraklarından onun adını kaldırmış, hutbelerde ona dua edilmesi uygulamasına son vermiştir. Böylece Muvahhidler Devleti'nde siyasî olarak yeni bir dönem başlamıştır.

Abdulvahid (Mahlu')'nun halifelik makamından zorla indirilerek öldürülmesiyle, iktidara şura ile gelme yerine, zorlamalarla, suikastlarla, kanunsuz şekildeki müdahale ile gelme uygulaması Me'mun'un iş başına gelmesinde de uygulanmıştır. Ancak bu yeni durum devletin yok oluşunu hızlandırmaktan başka bir işe yaramamıştır. Bu tür uygulama-

malarla sistem işlemez hale gelmiş ve her şey ortada kalmıştır. Bu dönemde halife olanların halkın büyük bir çoğunluğundan destek görmemesi ya da desteklerin iyice gevşek bir şekilde, her an kopacak şekilde olması halifelerin devleti toparlayacak gücü bulmalarını imkânsız hale getirmiştir. Bu durumda doğal olarak işler tamamen kötüye gitmiş ve devlet hızla yok olmaya başlamıştır.

Muvahhidler Devleti, başlangıçta Hristiyan güçlere karşı verdiği mücadele ve onlara karşı elde ettiği başarılarla güçlenmiştir. Elde edilen her başarı onların önemini artırmış ve meşruiyetlerini sağlamıştır. Ancak Me'mun'un iktidara gelmesinden birkaç yıl önce başlayan iktidar mücadelesi, Muvahhidlere bağlı güçlerinin bölünmesine ve yine bu bölünen güçlerin de karşılıklı olarak birbirine karşı kullanılmasına yol açmıştır. Me'mun, bu güç mücadelesinde kendi gücünü artırmak için, topraklarından bir kısmını Hristiyanlara verme karşılığında onlardan askeri destek alma yoluna gitmiştir. Kendi liderliğinde Hristiyan askerlerin desteğiyle yine Muvahhidlere ait olan başka bir orduyla savaşmıştır. Muhaliflerini yok etme ve iktidarını güçlendirme adına yaptığı bu girişim ne kendisine ne de devletine bir yarar sağlamamıştır. Bu aşamadan sonra Muvahhidlerin Endülüs'teki hâkimiyeti hızla yok olmuş, bunu Mağrib'teki bölünmeler ve çaresizlikler izlemiştir. Muvahhidlerin Endülüs'teki varlık sebepleri Hristiyanlara karşı mücadele iken, onun Hristiyanlara asker karşılığı kalelerini teslim etmesi, Müslümanların desteğini kaybetmesine ve rakipleri karşısında çaresiz kalmasına yol açmıştır.

Me'mun, iktidar çekişmeleri ve bunun bir yansıması olarak iktidara tam olarak sahip olamamasının faturasını Muvahhidler Devleti'nin ileri gelen karar merciiindeki kişilere kesmiş ve hepsini yok etmeye çalışmıştır. Sonra da bu sistemin kurucusu olan İbn Tümert'i suçlayarak ve onun getirdiği siteme karşı savaş açmış ve devletin rotasını değiştirmiştir. Devletin kurucusu İbn Tümert'in adını devletin her alanından silmeye çalışarak tam bir '*karşı devrim*' ortaya koymuştur. Ancak bütün bu girişimleri ne kendisini ne de devletini kurtarmaya yetmemiştir.

Bir devletteki siyasî rekabetin iç çatışmaya dönüşmesiyle, devletin tüm gücünü yitirip kısa zamanda yok olduğunu burada bir kez daha görüyoruz. Bölgenin en büyük gücü olan Muvahhidler de bu kaderden kaçamamış, iç siyasî çatışmalardan dolayı çok hızlı bir şekilde bütün gücünü yitirip tarihe karışmıştır.

Kaynakça

- Adıgüzel, A. (2011). *Mağrib Medeniyetinin Zirvesi Muvahhidler (Kuruluş Dönemi)*. Ankara: Araştırma Yayınları.
- Altundağ, Ş. (1955). "Muvahhidler". *MEBİA*, VIII: 765-773, İstanbul.
- Bauer, H. (1955). "Hafsîler". *MEBİA*, V: 82, 84, İstanbul.
- Bel, A. (1981). *el-Firaku'l-İslamiyye fî Şimâli'l-İfrîkî mine'l-Fethi'l-Arabî Hatta'l-Yevm*. Ter., Abdurrahman Bedevî. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî.

- Beyzak, Ebû Bekir Sanhâcî Mekkî. (ö. ? 555/1160). (1958). *Kitâbu Ahbârî'l-Mehdî İbn Tûmert ve İbtidâi Devleti'l-Muvahhidîn*. Yayınlayan: Levi Provençal. Paris.
- Bin Nebi, Malik. (1990). *İslam Davası*. Çev., Muharrem Tan. İstanbul: Yöneliş Yayınları.
- Birignon, J. (1988). “Murâbitlar-Muvahhidler”. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. Çev., Komisyon. İstanbul: Çağ Yayınları.
- Colin, G. S. (1957). “Masmûde”, *İA, VII*: 351-356. İstanbul.
- Cüllab, H. (1985). *Devletü'l-Muvahhidîyye (Esriü'l-Akâide fi'l-Edeb)*. Dârulbeydâ: Menşûratu'l-Câmia.
- Ganîmî, Abdulfettah Mukallid. (1994). *Mevsûatu Tarihu'l-Mağribi'l-Arabî*. Kahire.
- Harekât, İ. (2000). *Mağrib Abre't-Tarih*. Dârulbeydâ.
- Hasan, H. A. (1980). *Hadâratu'l-İslamiyye fi'l-Mağrib ve'l-Endülüüs Asru'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn*, Mısır: Mektebetü'l-Hancî.
- İbn Ebî Zer el-Fâsî. (ö. 727/1327) .(1972). *el-Enîsü'l-Mudrib bi Ravdi'l-Kırtas fî Ahbârî Mulûkü'l-Mağrib Târihu Medinetü Fâs*. Rabat.
- İbn Haldun, Abdurrahman (ö.808/1406). (2000). *Tarihu İbn Haldun*. Yayınlayan, H. Şehade. Beyrut.
- İbnu'l-Hatib, Lisanuddîn (713-776/1313-1374). (1990). *Şerhu Rakmi'l-Hulel fî Nazmi'd-Düvel*. Yayınlayan, Adnan Derviş. Dimeşk: Vezâretü's-Sekâfeti Suriye Yayınları.
- İbnu'l-Hatib, Lisanuddin (713-776/1313-1374). (2006). *Kitabu'l-A'mâli'l-A'lâm*. Yayınlayan, L. Provençal. Kahire.
- İbn İzârî, Merrakuşî (ö. 695/1295). (1985). *Beyânu'l-Muğrib fî Ahbârî'l-Endülüüs ve'l-Mağrib Kısmu'l-Muvahhidîn*. Yayınlayan, M. İbrahim el-Ketânî, M. B. Tâvî, M. Züneyber, Abdulkadir Zemâme. Beyrut.
- İbn Kattan, Merrakuşî (ö. 650/1252). (1990). *Nazmu'l-Ceman li-Tertîbi Mâ Selefe Min Ahbârî'z-Zaman*. Yayınlayan, Mahmut Ali Mekkî. Beyrut.
- İnan, M. A. (1965). *Asru'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn fi'l-Mağrib ve'l-Endülüüs, I, II*. Kâhire.
- Kitâbu'l-Hülelü'l-Mevşîyye fî Zikri'l-Ahbârî'l-Merrakûşîyye*. (1979). Müellifi meçhul (ö. 783/1381'den sonra). Yayınlayan, Süheyl Zekar, Abdulkadir Zemâme. Dârulbeydâ.
- Merrakuşî, Abdulvahid (581-647/1185-1249). (1963). *Mu'cib fî Telhîsi Ahbârî'l-Mağrib*. Yayınlayan, Muhammed Saîd el-Uryân. Kahire.
- Nâsirî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Halid. (1954). *Kitabu'l-İstiksâ li Ahbârî Düveli'l-Mağribi'l-Aksâ*. Yayınlayan, Cafer Nâsirî, Muhammed Nâsirî. Dârulbeydâ.

- Nuveyrî, Şehabeddin Ahmed b. Abdulvahhab. (1983). *Nihâyetu'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb.* Yayınlayan, Hüseyin Nassar. Kâhire.
- Ömer Musa, İ. (1991). *Muvahhidûn fî Garbi'l-İslâmî, Tanzîmâtuhum ve Nuzumuhum.* Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî.
- Özdemir, M. (2004). "Muvahhidler". *DİA*, XXXI: 410-412. İstanbul.
- Razuk, M. (1997). "Hafsiler". *DİA*, IV: 125-128. İstanbul.
- Salim, A. (1981). *Mağribu'l-Kebîr II, el-Asru'l-İslâmî.* Beyrut.
- Salim, A. (1982). *Tarihu'l-Mağrib fî Ahdi'l-İslâmî.* İskenderiyye.
- Şeyban, L. (2003). *Reconquista Endülüs'te Müslüman Hıristiyan İlişkileri.* İstanbul: İz Yayıncılık.
- Zerkeşî, Ebu Abdullah Muhammed b. İbrahim Levlevî. (1289). *Tarihu'd-Devleteyn el-Muvahhidiyye ve'l-Hafsiyye.* Tunus.

EK: Me'mun tarafından yazılarak uygulamaya konulan Mehdi'nin uygulamalarını yürürlükten kaldırma fermanı (İbn İzârî 1985: 286, 287). Bu ferman bazı ifade farklarıyla Kitabü'l- Hülelü'l-Mevşiyye 1979:164, 165'de de bulunmaktadır. Ayrıca bkz. İnan 1965: II, 370, 371.

وهذه هي الرسالة المذكورة ، من عبدالله ادريس امير المؤمنين ابن أمير المؤمنين ابن أمير المؤمنين الى الطلبة والأعيان والكافة ومن معهم من المؤمنين والمسلمين اوزعهم الله شكرا أنعمه الجسم ، ولا اعدمهم طلاقة أوجه الايام الوسام ، وانا كتبناه اليكم ، كتب الله لكم عملا منقادا ، وسعدا وقادا ، وخاطرا سليما ، لايزال على الطاعة قائما مقيما ، من مراکش كلاًها الله تعالى ، وللحق لسان ساطع ، وحسام قاطع ، وقضاء لا يرد ، وباب لا يسد ، وظلال على الأفاق لمحو النفاق يعد ، والذي نوصيكم به تقوى الله والاستعانة به والتوكل عليه ، ولتعلموا انا نبذنا الباطل واطهرنا الحق ، وان لا مهدي الا عيسى ابن مريم ، وما سمي مهديا الا انه تكلم في المهد وتلك بدعة قد ازلناها ، والله يعيننا على القلادة التي تقلدناها ، وقد ازلنا لفظ العصمة عمن لا تثبت له عصمة ، فلذلك ازلنا عنه رسمه ، فتسقط وتبت وتمحى ولا تثبت ، وقد كان سيدنا المنصور رضي الله عنه هم ان يصدع بما به الآن صدعنا وان يرقع للامة الخرق الذي رقعنا ، فلم يساعده لذلك امله ، ولا اجله اليه اجله ، فقدم على ربه بصدق نية وخالص طوية ، واذا كانت العصمة لم تثبت عند العلماء للصحابة ، فما الظن بمن لم يدر بأي يد يأخذ كتابه ، أف لهم قد ضلوا وأضلوا ، ولذلك ولوا وذلوا ، ما تكون لهم الحجة على تلك المحجة ، اللهم اشهد اللهم اشهد انا قد تبرأنا منهم تبرؤ أهل الجنة من أهل النار ، ونعود بك يا جبار من فعلهم الرثيث ، وامرهم الخبيث ، انهم في المعتقد من الكفار ، وانا فيهم كما قال نبيكم عليه السلام ﴿ رَبُّ لَا تَذَرُ عَلَيَّ الْأَرْضَ مِنَ الْكَافِرِينَ دَيَّارًا ﴾ والسلام على من اتبع الهدى واستقام .